

תמיהות על אתא-תורכ

מייסדה של

תורכיה החדשה

אליעזר ליבנה

התנועה הכמאליסטית, אשר בנתה את תורכיה החדשה מתוך חורבות הקיסרות העות'מאנית בשנים 1919—1924, לא היתה תנועת ההתחדדות הראשונה בין התורכים; היא אף לא היתה התנועה הראשונה שניסתה להרכיב אלמנטים מערביים על גוף האומה והמדינה התורכית. קדמו לה „העות'מאנים הצעירים“ בשלהי המאה הי"ט, וה„תורכים הצעירים“ בראשית המאה הכ'. התנועות הללו נכשלו במאמציהם. אך כמאל אתא-תורכ הצליח. מהו איפוא מקור הצלחתו וייחודו של מנהיג זה?

מקורות הצלחתו של אתא-תורכ קלים יותר להבחנה. „התורכים הצעירים“ קשרו במלחמת-העולם הראשונה את גורלם עם הקואליציה הגרמנית-אוסטרית; וכאשר נחלה זו מפלה חרוצה, נחרץ גם גורל „התורכים הצעירים“ ומשטרם. אתא-תורכ, לעומתם, פתח במרוצת-תנועתו כאשר אירופה היתה עייפה מתוצאות מלחמת-העולם, וסלדה מהתערבות בסכסוכים בין-לאומיים חדשים. רוסיה, יריבתה המסורתית של תורכיה מאז שלהי המאה הי"ז, נתונה היתה בחבלי מהפכה גדולה, ושליטיה הקומוניסטים דאגו רחקו מהתערבות מצדם בענייני מדינות זרות, ועודדו תנועות לאומיות מהפכניות מעבר לגבול. התנאים הבין-לאומיים סייעו לאתא-תורכ. חשובה מכך אולי היתה הכרעתם של אתא-תורכ וחבריו — לוותר על אופיה הקיסרי והרבי-לאומי של המדינה העות'מאנית, ולהקים מדינה תורכית חדישה — ואכן היתה זו מדינה חדשה! — בתחומי האתניים של העם התורכי, כלומר, באסיה הקטנה ובתראקיה המזרחית.

את הצלחתו של אתא-תורכ ניתן לבאר בגורמים אלה ובדומיהם. קשה יותר להגדיר את ייחודו; להלן ננסה לעשות זאת.

★

המתקנים התורכיים של המאה הי"ט וראשית המאה הרי"ב — לרבות הליברלים — ראו את הלאומיות התורכית ואת המדינה התורכית-עות'מאנית כשזורות ומזוגות עם האיסלאם. האיסלאם עמד במרכז תשומת-לבם. העימות עם הסונה והשריעה (התורה שבע"פ וההלכה של דת האיסלאם) היו בעיה מרכזית בהגותם של „העות'מאנים הצעירים“. מנהיגי „התורכים הצעירים“ היו חלקם אתאיסטים מן הבחינה האישית — ובפרט השלישיה אַנְנֶר, טלעת וג'מאל פחה — אולם במדיניותם הקפידו על מקומה של דת האיסלאם. בסדרי הממלכה והחברה. כאשר החליטו להדיח ב־1909 את השולטן עבד אל-חמיד דאגו כי ההדחה תיעשה לפי נוהגי השריעה ובאישורו של שייח' אל-איסלאם (סמכות הלכתית גבוהה). בתקופתם האחרונה, בשנות מלחמת-העולם הראשונה, עשו „התורכים הצעירים“ שימוש נרחב בפאן-איסלאמיות, הן כגורם מלכד בפנים הקיסרות והן כדגל ממריד כנגד יריביה (בריטניה, צרפת, רוסיה), ששלטו על עשרות מיליוני מוסלמים, בני לאומים שונים.

פעלו של אתא-תורכ איננו המשך לשלשלת רפורמטורית זאת: במקום לעמת את תורכיה עם עברה המוסלמי, בן שבע-מאות השנים, הוא ניתק — או, לפחות, ניסה לנתק — את הקשר ההדדי הח'לי-פוח, הצמודה לקיסרות העות'מאנית מראשיתה, חוסלה. בתי-הדין הדתיים, הדנים לפי מסורת השריעה, בוטלו והוכרזו בלתי-ליגליים. תורכיה אימצה את החוק האזרחי השבייצרי. הכתב הערבי בוטל, והלטיני בא במקומו. הלבוש המסורתי והתארים הקודמים בוטלו.

* בעקבות ספרו החדש של לורד קינרוס: אתא-תורכ, הוצאת ויידנפלד את ניקולסון, לונדון 1964—1965.

מתכונת החינוך הפכה מערבית-חילונית. היו בוודאי נימוקים פוליטיים-ענייניים וסוציאליים-תועלתיים לתמורה מפליגה זו: חלק מכלי-הקודש המוסלמיים צידדו במשטר הישן; ומנהגים מוסלמיים מסורתיים נגדו את ההתפתחות המשקית-החברתית המודרנית; ביניהם, למשל, מניעת חינוך ופעילות ציבורית מן האשה. ואולם, יקשה להסביר את יחסו השלילי-הקיצוני של כמאל את-אתורק לאיסלאם כנובע משיקולים פוליטיים וסוציאליים בלבד.

כמאל את-אתורק סירב לבקשתם של שליחים מוסלמיים מהודו ומ-מצרים, ב-1923, כי הוא יכריז על עצמו כעל הח'ליף המוסלמי; הוא אף נמנע מהישען על מסדרי-דרווישים, שתמכו בתנועתו בשנות מלחמת-האזרחים ומלחמת-השחרור, 1919-1922 (ה"בפתאשיה"). מאבקו עם מסדרי הדרווישים היה טוטלי, למרות שהללו איפיינו את האיסלאם התורכי, ואולי משום כך, "אני מסרב להאמין" — הכריז ב-1925 — "כי לנוכח התפתחות המדע והציביליזציה, לכל ביטוייה, עשויים להימצא באומה התורכית התרבותית אנשים פרימיטיביים כל כך, אשר יחפשו סיוע חומרי או מוסרי אצל שייח'ים... תורכיה לא תהא עוד ארץ של שייח'ים, דרווישים ותלמידיהם..."

המקרים הנדירים בהם הביע את-אתורק מחמאות רפות לאיסלאם, היו כאשר נקט באמצעים חריפים נגד מוסדות ותנועות מוסלמיות. בנאומו באסיפה הלאומית ב-1924, נימק את ביטול הח'ליפות ברצונו "להבטיח את חידושה של האמונה המוסלמית". בהצדיקו את דיכוי הנמרץ של המרידה הכורדית ב-1924-1925, אשר דגלה בסמאות מוסלמיות-דתיות, הכריז: "אין כאן איש שאינו מכבד אמונה דתית..."

בשנותיו האחרונות נהג את-אתורק לבקש, כי פקודות חמורות, אשר ניתנו על ידיו בשעה מאוחרת בלילה, לא תבוצענה מניהיוביה — שמא לא היה שקול ומאופק די הצורך באותן נסיבות. בדיקתן של פקודות מסוג זה, הנזכרות בספרו של קינרוס, מעוררת את הרושם, כי רובן עסקו במוסדות ובאנשים מוסלמיים-דתיים. אי-אפשר שלא להצטרף לדעתו של הסופר, הסבור שאת-אתורק, "לא היה מוסלמי כשלעצמו" (עמ' 411); אך, האם מוסברת התנגדותו לאיסלאם בכך, ש"ברציונליזם שלו תפס אך מעט מתפיסותיו הרוחניות של האיסלאם"? אם היה כאן רציונליזם — לא ניכרה בו תכונה של אתאיזם שליו ומאוזן; היה זה רציונליזם לוחם, רווי אנטי-דתיות שוצפת. השפעת הדת בתורכיה נראתה לו כאויב מהותי של חידושו — ולא כשריד מטריד מימים עברו. קינרוס מעיר, כי את-אתורק "פחד" מהדת, ואין הוא מייחד את "פחדו" לאיסלאם, אלא ל"דת" בכללה.

יחס שלילי-עוין מעין-זה לדת אין למצוא אצל אָנור פחה או טלעת פחה, אף שעלו וגדלו בלשכות של "בונים חופשיים", בצד יהודים חילוניים, בני סלוניקי וקושטא. חבריו של את-אתורק להגת תנועתו — כגון חוסיין ראוף, קואזים קרבקיר, חלידה אָדיב ואחרים — גישתם לאיסלאם היתה מאופקת ורגועה הרבה יותר. אף שיש ספק באדיקותם ואף כי חלקם היו ליברליים-אתאיסטים בגלוי, איבתו החריפה של את-אתורק לאיסלאם מקורה, כנראה, בחוויה מיוחדת-במינה, אולי בתנועה אנטי-דתית בעלת מסורת, אשר הת-גבשה תוך מרידה מודעת בדת היסטורית גדולה, ופיתחה, תוך כדי כך, "רציונליזם" משלה — רציונליזם כאמונה ודת.

★

המופלא שבמנהיגה הגדול של תורכיה המודרנית הוא הערפל האופף

את מוצאו. מוצטפא — זה היה שמו — נולד בסלוניקי ב-1881, כמחצית מתושבי העיר היו אֶז יהודים; השאר היו יוונים, תורכים, סלאבים למיניהם, אלבנים ובני-הדונמה*. משפחתו היתה "לכאורה ממוצא תורכי" (עמ' 4). אמו שמרה כלפי-חוץ על מצוות הדת המוסלמית, ואילו אביו גודע כבלת-ידתי במופגן, ממש "אנטי-קלריקל" על-פי הגדרתו של קינרוס. האיש שירת כפקיד-מכס בדרגה בינונית, ועם זאת נתגלה כמשפיל באורח בלתי-רגיל בין בני מעמדו. מוצטפא כמאל נראה כ"מעורב" הן בקלסטר-פניו והן בתכונותיו — אומר הסופר. התמונה המצטיירת לפנינו, על אי-בהירותה וסתירות-תיה, אופיינית למאות המשפחות של בני כת הדונמה השבתאית, אשר התגוררו בימים ההם בסלוניקי ובאזורה. אנטי-דתיותם הקוצפת וחילוניותם הלוחמת בשלבי גלגולם — אף כלפי היהדות ממנה יצאו — ידועה היטב.

★

את-אתורק היה רציונליסט, אך אינני בטוח אם בספרו עמד קינרוס על טיב הרציונליזם שלו. תחושות היסטוריות מעמיקות רחשו וגעשו תחת קרום רציונליסטי-ליברלי זה. לאחר הקמת המסגרת הרפובלי-קנית-חילונית של תורכיה החדשה, הבין את-אתורק עד מהרה, כי באמצעות לאומיות שגורה לא ימלא תוכן את לבה של אומה, אשר דת היסטורית גדולה היוותה יסוד חיוני ומרכזי בהתגבשותה. ב-1931 הכריז על תורת "ששת החצים" — ממלכתיות, מהפכנות, לאומיות, חילוניות, עממיות, רפובליקניות — כיסוד ללאומיות. התורכית, אך מוחו הסרי-המרגוע החל מבקש גם אחר תחליפים רוחניים-אוניבר-סליים לאיסלאם, כיסוד אורגני של "התורכיות". חיפושיו התפצלו בשתי מסילות: הלשונית וההיסטורית. הוא עמל לטהר את השפה התורכית מתוספות ערביות ופרסיות, והגיעו הדברים לידי כך שהוא נטה לדבר עם ידידיו בלשון "מטוהרת" וקשת-הבנה. בלשון התור-כית-המקורית חזה משאבים אנושיים, בעלי כושר-יצירה בלתי רגיל. זמן-מה נתפש לתיאוריה של בלשן אוסטרי על מציאותה של "לשון השמש", אם כל הלשוניות, שהתורכית המטוהרת היא היא נציגתה האקטואלית.

מעמיקים וממושכים יותר היו חיפושיו ההיסטוריים. ב-1931 הקים את-אתורק את החברה ההיסטורית התורכית; הוא נתלהב מתורתו של הסופר האנגלי ה. ג'. וואַלס, כי מקורה של האנושות כולה ברמת אסיה התיכונה, מקום מוצאם של התורכים; ועמל לבדוק שמא נתיחדו באומה התורכית סימנים רוחניים של רציפות תרבותית בת אלפי שנים. מתוך כך זיהה את התורכים עם החתים הקדומים. "חוסר המרגוע כירסם בו — כותב קינרוס — בייחוד בלילות... לבסוף נתפש להלכידות של אכזבה ודיכאון... וכך גמלט למפלט הישן, האלכוהול".

כמצביא וכמדינאי היה את-אתורק דוגמה להצלחה מלאה, את חייו סיים ב-1938, עם השלמת פעלו הפוליטי-טריטוריאלי — צירוף מחוז אלכסנדרטה-הטאי לתורכיה. אולם את-אתורק היה גם איש-רוח, וככל שבגרה התפתחותו הפנימית, ניצב בפניו סתירות ותמיהות מחמירות, ונתקל במבוי סתום. עשרות העמודים האחרונים בספרו של לורד קינרוס מספרים על העננים הכבדים, שהעיבו על רוחו, ולבסוף שברוהו.

* כת ממוצא יהודי, שדבקה בשעתו בשבתאי צבי והתאסלמה; היו מתוכה ששמו על דת ישראל בסתר כמותם כאנוסטיספרד בתקופתם. רבים מהם נמצאו בעמדות מפתח בתורכיה.